

ФОРМУВАННЯ ВИРАЗНОСТІ МОВЛЕННЯ УЧНІВ 6 КЛАСУ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Упродовж навчання школярі повинні засвоїти вироблені суспільством правила мовленнєвої комунікації та виражальні можливості мовних одиниць усіх рівнів. Необхідно пам'ятати, що великий запас виражальних засобів української мови, яким володіє мовець, допоможе йому знайти ті, що можуть забезпечити адекватне відтворення змісту думки й ефективну реалізацію задуму. Враховуючи такі погляди на формування мовної особистості, слід приділяти увагу ролі виражальних засобів у мовленнєвих уміннях і навичках учнів.

В останні десятиліття темі формування мовленнєвої компетенції учнів основної школи присвячено чимало досліджень мовознавців та лінгводидактів (Н.Бабиць, О.Біляєв, Д.Ганич, Б.Головін, Л.Мацько, В.Мельничайко, М.Пентиліук, К.Плиско, Л.Федоренко та інші), на цю проблему звертали увагу й вчителі-практики (Г.Дідук, Л.Мирончук, М.Петруся, З.Темченко та інші). Тема місця та ролі виражальних засобів, які забезпечують виразність мовлення, знайшла своє відображення у працях Н.Бабиць, Ф.Гужви, В.Ковальова, М.Кожини, М.Пентиліук та ін.

Оптимальних шляхів поєднання процесу формування мовленнєвої компетентності учнів основної школи із засвоєнням виражальних засобів мови в лінгводидактиці не виявлено, тому актуальністю нашої роботи й буде процес формування мовної особистості школярів у результаті засвоєння виражальних засобів української мови. Це, своєю чергою, зумовлює мету та завдання нашого дослідження:

- розкрити сутність процесу формування виразності мовлення шестикласників;
- довести, що робота над удосконаленням мовленнєвої компетентності учнів 6 класу, шляхом засвоєння виражальних засобів мови, є важливою для розвитку мовленнєвих умінь та навичок;
- продемонструвати орієнтовну систему роботи під час опрацювання модуля “Дієслова”.

Завдання для шестикласників мають складний характер, оскільки вимагають не тільки спостереження та визначення засобів виразності в текстах, а й аналізу мовного матеріалу та поступовий перехід до завдань творчого характеру.

Протягом етапу вивчення матеріалу модуля “Дієслово” (20 год.), відбувається процес засвоєння морфологічних виражальних засобів мови та удосконалюються уміння й навички шестикласників користуватися виражальними можливостями дієслова. Учні визначають синтаксичні функції дієслів у стійких словосполученнях, спостерігають використання в мовленні дієслів-синонімів, знайомляться з дієсловами в переносному значенні (метафора, уособлення), виділяють у тексті дієслова, що передають переміщення в просторі, звуки, стан тощо. На уроці з розвитку мовлення, використовуючи набуті знання, можливо пропонувати такий варіант завдання:

I. Прочитайте текст і выпишіть з нього: 1) дієслова, що означають дії, пов'язані з павутинням; 2) порівняння, які стосуються павутиння.

Половина листя на вербах вже пожовкла, але на тополях, на осоках лист зеленів, ніби влітку. Якби не жовте листя в садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине, а справдішне літо. Тільки зелена низька озимина навкруги току нагадувала про осінь. Надворі летіло павутиння. Все синє небо було ніби засноване білим, як пух, легким, як шовкові нитки, павутинням. Проти сонця павутиння лисніло, наче легка літня біла хмара порвалася на небі, розпалась на нитки, на тонкі пасма та й полетіла на землю. Павутиння летіло пучками, нитками, ніби клубочками, починками, то гнулося великими дугами, то місцями стояло просто, рівними, як очерет, стеблами. Воно обснувало тополі, верби, стежки, тини; маяло на вершечках садків, метлялось коло хрестів та бань на церкві і знов летіло та летіло; хто його зна, де воно й бралось (*І.Нечуй-Левицький. “Микола Джеря”*).

Після необхідного аналізу тексту учням можна запропонувати спочатку придивитися, якого кольору небо, як гріє сонце, яке повітря і як пливуть у ньому павутинки, як вони обносять усе, потім – побачене й відчуте описати, використовуючи мовний матеріал з прочитаного тексту. У такий спосіб учні набувають уміння складати власний опис, використовуючи виражальні засоби вірцевого тексту.

Практична робота з виражальними засобами під час вивчення дієслова передбачає засвоєння дієслівних словосполучень, у яких допускаються помилки у формі залежного слова, вживання форм теперішнього і майбутнього часу замість минулого, використання форм 2-ї особи однини в художньому мовленні і форми 3-ї особи множини в ділових висловлюваннях типу інструкції (у реченнях з одним головним членом), засвоєння особових форм дієслів з чергуванням кінцевого приголосного основи, уживання одних способів дієслів замість інших, інфінітива в значенні різних способів тощо. Так, засвоєнню варіативного вживання дієслів для висловлення думки сприяють вправи-заміни, як-от:

Перепишіть уривок, замінюючи, де це доцільно, минулий час на теперішній або на майбутній доконаний. Дієслова, у яких змінено час, підкресліть. Прочитайте переробіть уривок уголос. Який варіант сприймається краще?

Пробудившись, я тихо підвівся й сів на ліжку, як і не спав. Надворі була осіння ніч – вітряна й видна. Низько у небі стримів, як золотий серп, пізній місяць – блискучий-блискучий, мов недавно викупаний. Через нього спотикалися хмаринки, прудкі й ворухливі, як рибки. Бігли вони кудись отарами й табунами, розгойдуючи по землі хвостатими тінями. А внизу було видно дерево – чутке, заплакане, шумке: загув десь вітер – воно тремтіло вже й плакало, як живе. Ущух вітер – і воно примовкло, дрімало, а поміж ним ходило тоді щось невидимкою і немов руками обривало сухий лист (за С.Васильченком. “Осінній ескіз”).

Для успішного засвоєння виражальних можливостей дієслова є практичне ознайомлення учнів із переносним уживанням категорій числа, часу та способу дієслів. Для прикладу подаємо нижче блоки уроків такого типу.

Фрагменти навчального модуля “Дієслово” Переносне вживання часів і числа дієслова

1. Спостереження.

1. Прочитайте текст і дайте відповіді на такі запитання:

а) про теперішні чи минулі події в ньому розповідається;

б) у яких часах вжито дієслова і на який справжній час вони вказують? Зробіть висновки про вживання часів.

Найдужче впомку (*згадуються*) мені зимові вечори. Бувало, надворі курить, мете, шибки в кригу повбираються, а ми з бабусею пшоно мнемо та пшоняники печемо – на припічку, щоб дров менше розійшлося. Повечеряємо – і за роботу: бабуся – мички (*пучок конопель або льону, приготовлений для прядіння*) микати, а я прядиво м’яти, аж доки бабуся не закашляються та не скажуть: “Годі, моя дитино, бо я вже й порошу напилася”. Спали ми на печі, вірніше, я спав, а бабуся переверталися з боку на бік і бурмотіли щось то до мене, то до себе, то до Бога (*Григір Тютюнник. “Облога”*).

2. Із спостереження за попереднім текстом зробіть висновок, чи завжди форма множини вказує на множину предметів.

3. Зверніть увагу на те, в якому значенні вжито минулий час у наведеному реченні.

Лісовик у “Лісовій пісні” Лесі Українки застерігає Мавку від людських стежок: “Обминай їх, доню: раз тільки ступиш – і пропала воля!”

2. Вправи.

- Прочитайте уривок. Знайдіть дієслова й визначте, в якому часі їх вжито і на який справжній час вони вказують. Спробуйте всі дієслова поставити в минулому часі.

Як краще?

Улітку, саме серед дня,

Пустуючи, дурне Ягня

Само забилося до річки –

Напитися водички.

От чи пило, чи ні – глядять:

Аж суне Вовк – такий страшенний

Та здоровенний!

Та так прямисінько й біжить

До бідного Ягняти.

Ягнятї нікуди тікати;

Стоїть, сердешне, та дрижить... (Л. Глібов. “Вовк та Ягня”).

- Прочитайте уривок із казки “Кирило Кожум’яка”. Визначте, які часи тут вживаються замість минулого. Приготуйтеся до усного переказу уривка.

От і почали вони битися – аж земля гуде. Що розбіжиться змії та вхопить зубами Кирила, то так кусок смоли й вирве, що розбіжиться та вхопить, то **гак** жмуток конопель і вирве. А Кирило його здоровенною булавою як ударить, то так і вжене в землю. А змії, як вогонь, горить, – так йому жарко, і поки збігає до Дніпра напитися та вскочить у воду, щоб прохолодитися трохи, то Кожум’яка вже й обмотавсь коноплями й смолою обсмоливсь. Ото вискакує з води зміюка – і що розженеться проти Кожум’яки, то він його булавою луп, аж луна йде! Бились-бились – аж курить, аж іскри скачуть.

Переносне вживання способів дієслова

1. Спостереження.

1. Прочитайте речення і з’ясуйте, у якому значенні вжито в них наказовий спосіб.

1. Хто п’є-гуляє, а сторожа стій і стережи, хто зна чого й від кого. (Лєся Українка.)
2. А хтось у нашому загоні візьми та й пусти чутку, що я звідкись переписав той вірш. (М. Стельмах.)
3. Часом і досі здається мені, що й зараз поклепай косу хто-небудь під моїм вікном, я зразу помолодшав би. (О. Довженко.)
4. Поважної ходи Роман не знає: поклич його – він підбіжить з підскоком, пошли куди – подасться так, що тільки пісок закурить. (С. Васильченко.)

2. Прочитайте речення і з’ясуйте, в якому значенні вжито в них умовний спосіб.

1. Та ну вже, діду, хоч би мовчали. Справді, ви, мов пугач, віщуєте лихе... (Лєся Українка.)
2. А ти, братуню, вже б не відзивався, коли не зачіпають. (Лєся Українка.)
3. Ви б, ворони, що-небудь батькові їсти занесли. (М. Стельмах.)
4. Ви б коли-небудь зайшли до нас, ви ж недалеко тут живете? – лукаво закидає Галя. (С. Васильченко.)

3. Прочитайте уривок з народної казки “Їжак та заєць” і з’ясуйте, в якому значенні вжито дійсний спосіб у мові їжачка.

– То це ти берешся перегнати зайця? – аж зойкнула їжачиха.

– Мовчи, жінко, – каже їжак, – якось буде. Збирайся лиш та ходи зі мною.

Ідуть вони, а їжак і вчить жінку:

– Як прийдемо на ниву, то ти станеш з цього краю в борозні та й стій собі. Як добіжить заєць до тебе, то ти скажеш: “Я вже тут!” А прибіжить він на той край до мене, то там я йому гукну: “А я вже тут!”

2. Вправи.

- Прочитайте уривок з народної казки “Кривенька качечка”. З’ясуйте особливості вживання часів та способів дієслів у цьому уривку. Підготуйтеся до усного переказу уривка.

Були собі дід та баба, та не було у них дітей. От вони собі сумують, а далі дід і каже бабі:

– Ходімо, бабо, в ліс по гриби!

Пішли вони в ліс, бере баба гриби, коли глянь – у кущику гніздечко, а в гніздечку качечка сидить. От вона дідові:

– Дивись, діду, яка гарна качечка! Візьмемо її. Стали її брати, коли дивляться, аж у неї ніжка переломлена. Вони взяли її тихенько, принесли додому, зробили їй гніздечко, вимостили його пір’ячком і посадили туди качечку, а самі знов пішли по гриби.

Вертаються, аж у них прибрано, хліба напечено, борщик зварений. От вони до сусідів:

– Хто це? Хто це? Ніхто нічого не знає.

Другого дня знов пішли дід і баба по гриби. Приходять додому, аж у них і варенички зварені, і починок (веретено з намотаною пряжею) стоїть на віконці. Вони знов до сусідів:

– Чи не бачили кого?

– Бачили якусь дівчину, від криниці водицю несла. Баба дідові й каже:

– Зробімо так: скажемо, що йдемо по гриби, а самі заховаємось та й будемо виглядати, хто до нас понесе воду.

Так і зробили.

Стоять вони за коморою, коли дивляться, аж із хати виходить дівчина з коромислом: така гарна, така гарна! Тільки що кривенька трошки. Пішла вона до криниці, а дід і баба тоді в хату, глянь – аж у гніздечку нема качечки, тільки повно пір'ячка. Вони візьми його та й укинь у піч, воно там і згоріло.

• Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Як би там не було (незалежно від обставин); хто б міг подумати (неймовірно); хоч сядь і плач, хоч вовком вий, хоч криком кричи, хоч лобом у стіну бийся (безвихідь); хоч плач, хоч скач (нічого не вдієш); куди не кинь (скрізь).

Обов'язковим елементом успішного засвоєння учнями, наприклад, переносного вживання форм часу і числа дієслова є спостереження над мовним матеріалом, з якого вони роблять висновок, чи завжди форма множини вказує на множину предметів, в якому значенні може бути вжито минулий час дієслова у наведеному реченні, а потім виконують завдання, що сприяють свідомому використанню дієслів:

- Переписати уривок, замінюючи, де це доцільно, минулий час на теперішній або на майбутній доконаний (За С. Васильченком. “Осінній ескіз”). Дієслова, у яких змінено час, підкреслити. Прочитати перероблений уривок уголос. Визначити, який варіант сприймається краще.
- Прочитати уривок із казки “Кирило Кожум'яка”. Визначити, які часи тут вживаються замість минулого. Приготуватися до усного переказу уривка.
- Прочитати уривок (О. Гончар. “Тронка”). Звернути увагу на те, як капітан звертається до матері. Уривок переказати по-своєму, розмову сина з матір'ю передати прямою мовою. Переказ записати.

Такий виклад навчального матеріалу покликаний підготувати учнів до створення власних висловлювань із використанням виражальних можливостей дієслова. Окрім зазначеної роботи, до уроків з теми “Дієслово” вводяться також і завдання на засвоєння засобів милозвучності мови в реченнях із дієсловами, творення дієслів різними способами та правильне наголошування дієслів.

Таким чином, завдання репродуктивно-креативного характеру здебільшого пропонуються на аспектних уроках та уроках вивчення мовленнєвих понять з метою удосконалення умінь і навичок під час сприймання висловлювання (тексту), з'ясовувати комунікативний намір автора, а також продовжувати текст, зберігаючи авторську тональність, а також будувати власне мовлення, свідомо й вдумливо користуючись виражальними засобами мови в різних ситуаціях спілкування, відповідно до мети, типу й стилю мовлення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення. – Львів: Світ, 1990. – 232с.
2. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360с.
3. Головин Б.Н. Основи культури речі. – Москва: Высшая школа, 1988. – 320с.
4. Ковальов В.П. Виразальні засоби українського художнього мовлення. – Херсон, 1991. – 126с.
5. Мельничайко В.Я. Лінгвістика тексту у шкільному курсі рідної мови. – К.: Радянська школа, 1986. – 168с.
6. Пентилок М.І. Культура мови і стилістика: Пробний підручник для гімназій гуманіт. профілю. – К.: Вежа, 1994. – 238с.

УДК 371.214

Горошкіна О.М.

РЕАЛІЗАЦІЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ЗМІСТОВОЇ ЛІНІЇ ПРОГРАМИ В ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ

Сучасна освітня парадигма вимагає перегляду організації навчально-виховного процесу, головною метою якого є розвиток особистості учня. Набуває особливої актуальності стимулювання рецептивної й продуктивної мовленнєвої діяльності учнів, спонукування їх до виконання комунікативних завдань, що є важливою умовою й необхідним компонентом процесу праці, пізнання й орієнтації людини у світі.

Звернення до соціолінгвістичних студій (Т.Бурда, Л.Масенко, Л.Синельникова, Л.Ставицька, Н.Шумарова та ін.), лінгводидактичних (О.Біляєв, М.Вашуленко, Т.Донченко, С.Караман, В.Мельничайко, Л.Паламар, М.Пентиліук, О.Хорошковська та ін.) дозволили дійти висновку, що формування комунікативної компетенції – тривалий складний процес, успіх якого залежить від багатьох чинників. Головне завдання при цьому полягає в розвитку системи комунікативних умінь, взаємодія яких забезпечує функціонування основних видів мовленнєвої діяльності – аудіювання, говоріння, читання й письма, що відбивається в чинних програмах.

Аналіз лінгвістичної літератури з проблеми дослідження (Ф.Бацевич, П.Білоусенко, С.Єрмоленко, К.Городенська, А.Грищенко, А.Зеленько, Л.Мацько, М.Плющ, О.Селіванова, О.Сербенська та ін.) дав змогу виділити основні тенденції оновлення змісту шкільної мовної освіти. Однак, невирішеною залишається проблема формування комунікативної компетентності учнів профільної школи, окреслити яку ми намагаємося в публікації.

Під впливом соціального замовлення, сучасної лінгвістичної парадигми змінюється мета навчання української мови в школах природничо-математичного профілю, що зумовлює введення в навчальний процес методично адаптовані відомостей зі стилістики, риторики, герменевтики, мовленнєвознавства, засвоєння яких сприятиме формуванню мовної особистості випускника шкіл природничо-математичного профілю.

Уміння говорити – одне з основних професійних умінь. Психологи (І.Зимня, О.Леонтєв, Н.Менчинська та ін.) відзначають, що формуванню цього вміння сприяє наявність певних здібностей – вербальна пам'ять, розвинені до автоматизму механізми миттєвого відбору потрібних мовних засобів, комунікабельність тощо. Отже, на уроках української мови в старших класах удосконалення цих здібностей повинно стати провідним напрямом діяльності вчителя-словесника. Відтак постає завдання – визначити зміст знань, необхідних для удосконалення у старшокласників навичок говоріння.

Концептуальна ідея пропонованої методики базується на комунікативно-діяльнісній основі й полягає в тому, що мова є важливим чинником у світоглядному виборі кожної особистості, одним з найважливіших засобів профільного спрямування в навчанні старшокласників, їхньої особистісної та професійної самореалізації. Провідна ідея концепції висуває насамперед формування мовної особистості випускника школи природничо-математичного профілю, який готовий вільно, комунікативно доречно користуватися мовою в різних життєвих ситуаціях, насамперед у професійному спілкуванні, акумулює в собі національні мовні традиції, комунікативну етику, поважає, шанує мову свого народу.

Висуваючи провідну концептуальну ідею, ми виходили з того, що процес формування комунікативних умінь залежить від ступеня володіння мовою (багатий словниковий запас, добре розвинений механізм побудови синтаксичних конструкцій, сформовані орфоепічні й правописні навички) і зумовлений позалінгвальними чинниками, урахування яких спричиняє усвідомлене, мотивоване опанування лінгвістичних програмових відомостей. У свою чергу,